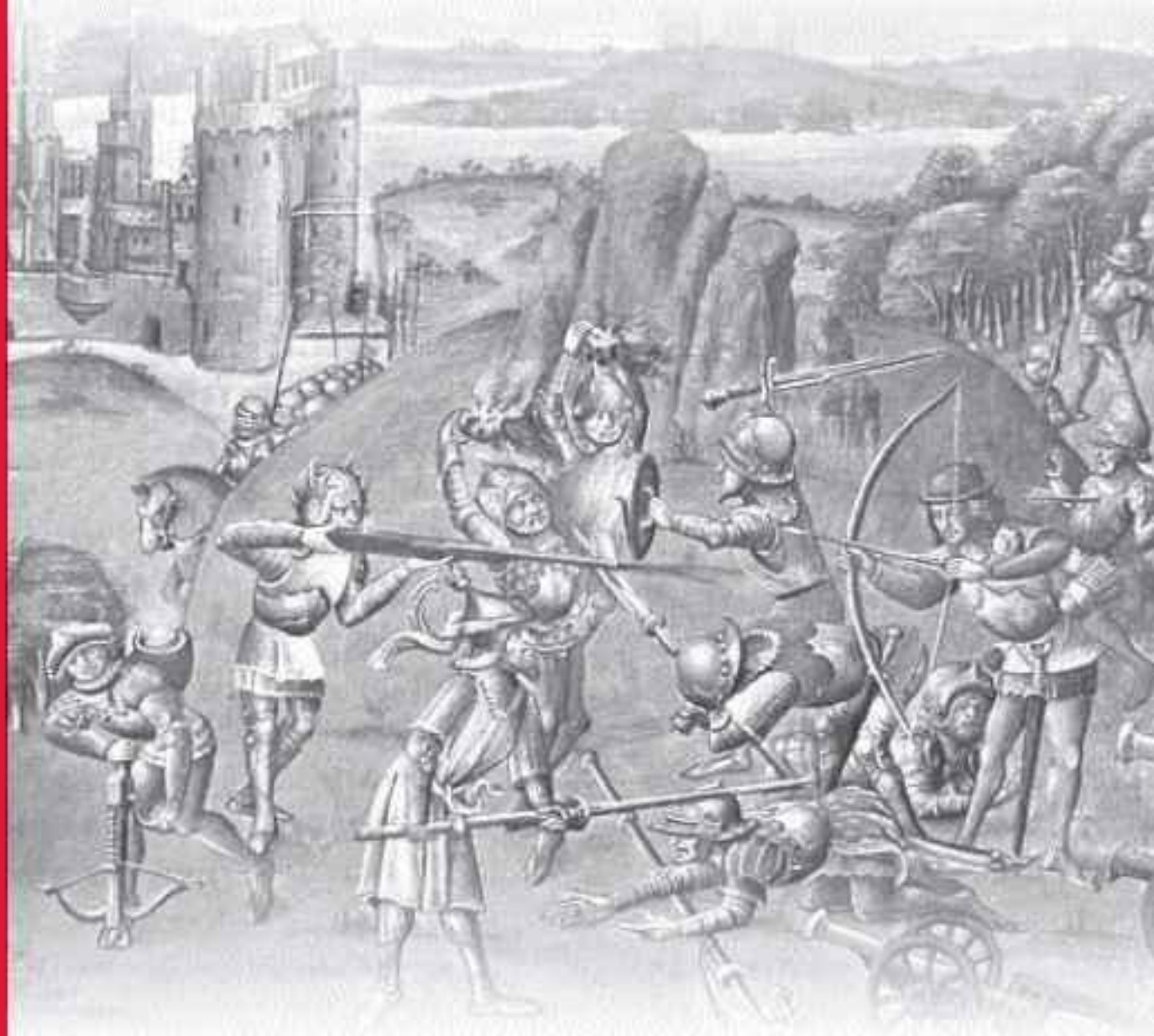

CULEMBORGSE 'VOETNOTEN'

Het 'Nye Huis'

Historisch halfjaarbericht 2002-28

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden

Redactioneel

VOETNOOT NR. 28 is in zijn geheel gewijd aan de middeleeuwse verdedigingsbouw. In het voorjaar van 2001 werden door de bouwhistorici R. Glaudemans en H. Hundertmark de restanten van de Culemborgse stadsmuur achter de Weeshuistuin onderzocht. Hun onderzoek heeft ronduit spectaculaire resultaten opgeleverd. Doordat dit stuk stadsmuur nooit eerder werd gerestaureerd en bovendien bewaard is gebleven tot een ongebruikelijke hoogte, bleek het een schat aan gegevens over het ontstaan van Culemborgs oudste verdedigingswerken te bevatten. Ook kunnen op grond van dit onderzoek belangrijke conclusies worden getrokken omtrent de ligging van het eerste kasteel van de heren van Culemborg. Het zal dan ook duidelijk zijn dat Culemborg met dit stuk middeleeuwse ommuring een voor Nederlandse begrippen uniek monument bezit.

Tot de bezittingen van de heren van Culemborg behoorde eeuwenlang de heerlijkheid Werth in Duitsland. Het middelpunt van het gelijknamige stadje, dat ca. 25 kilometer ten zuidoosten van Doetinchem is gelegen, werd gevormd door het kasteel Werth. De ontstaansgeschiedenis van dit kasteel wordt beschreven door F.J. Lensing, waarbij de redactie tevens een woord van dank wil richten aan het adres van de heer D. ten Broeke voor de vertaling uit het Duits.

Culemborgse Voetnoten, Nummer 28

ISSN: 0929-1334 november 2002

Een uitgave van 'Het Genootschap

A.W.K. Voet van Oudheusden'

Opgericht 14 oktober 1937

Redactie

Y.E. Jakobs-Lommers, H.L.F. Ligers

(eindredactie), S.A.H. Sangster

Redactieadres

Mw. Y.E. Jakobs-Lommers

Kattenstraat 10

4101 BM Culemborg

Vormgeving

Hans Bassa (Studio Bassa)

Drukwerk

Jacobs Repro, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Dhr. C. van der Meer

Bereklauw 1

4102 KZ Culemborg

e-mail: voetvanoudheusden@froeler.nl

website: www.betuwegids.nl/voet

Girorekening

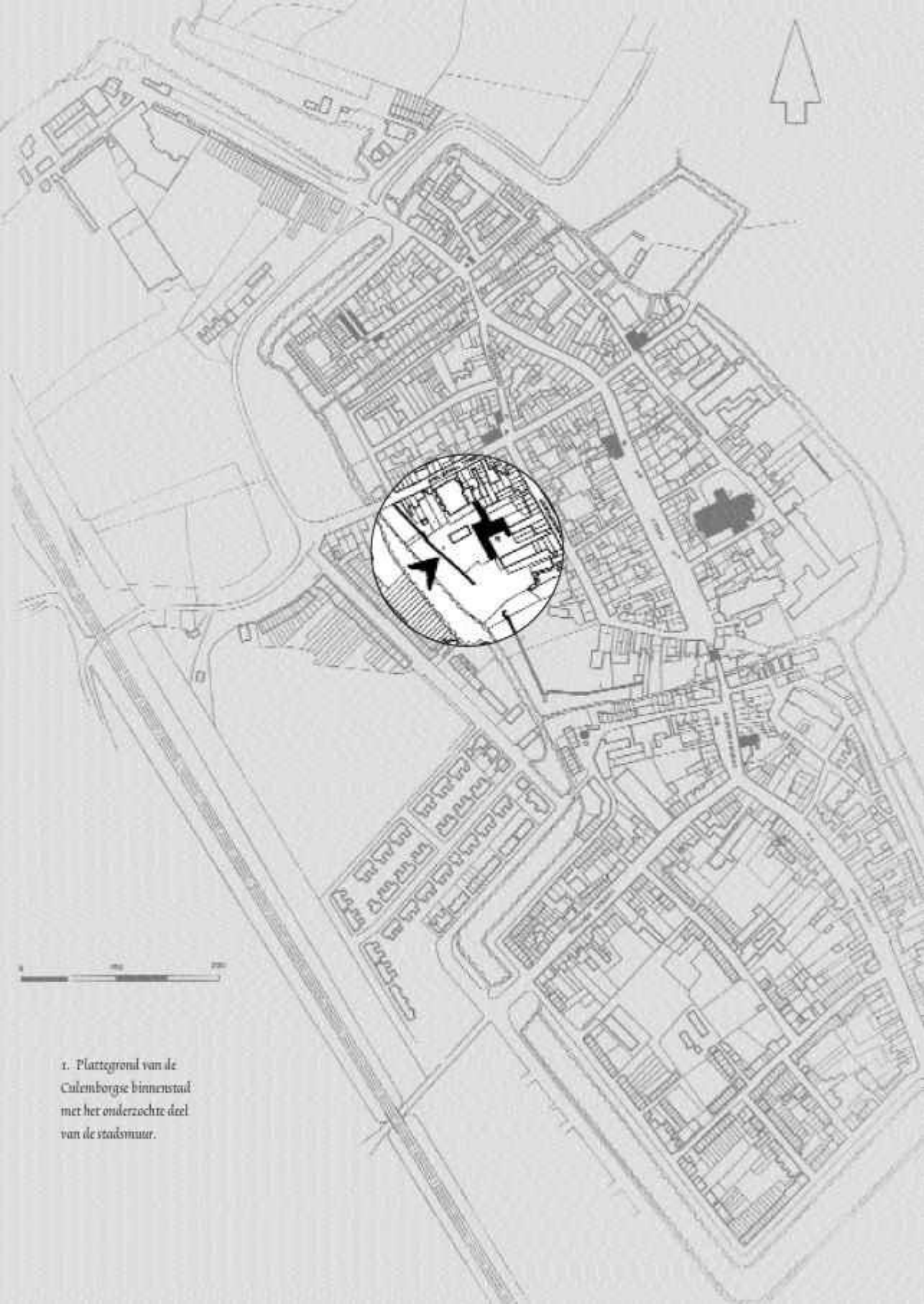
50 23 582 ten name van 'Het Genootschap

A.W.K. Voet van Oudheusden'

De contributie bedraagt 12,50 euro per jaar.

Een (vrijwillige) extra bijdrage stelt het bestuur

bijzonder op prijs.

1. Plattegrond van de
Culmburgse binnenstad
met het onderzochte deel
van de stadsmuur.

Het 'Nye Huis'

Een bouwhistorisch onderzoek van een gedeelte van de Culemborgse stadsommuring¹.

INLEIDING

In opdracht van het architectenbureau H. van der Wielen te Culemborg heeft ondergetekende in samenwerking met R. Claudemans in het voorjaar van 2001 in de tuin van het Museum Elisabeth Weeshuis een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd naar een gedeelte van de Culemborgse stadsommuring (afb. 1)². Daarbij richtte de aandacht zich onder meer op de restanten van het z.g. 'Nye Huis', welke in de thans nog aanwezige stadsmuur zijn opgenomen. Uit historische bronnen is bekend dat dit 'Nye Huis' kort na 1318 werd gebouwd.³ Het bouwhistorisch onderzoek diende ter voorbereiding en ondersteuning van de aankomende restauratie, zodat de herkenbaarheid en belevingswaarde van de stadsmuur en het 'Nye Huis', die een absolute meerwaarde van de zichtbare Culemborgse geschiedenis vormen, behouden blijven. De hoogstnoodzakelijke conservering zal zo terughoudend mogelijk worden uitgevoerd met in achtneming van de bouwsporen, ten einde niet alleen het schilderachtige karakter van de muur te behouden, maar ook de afleesbare ontwikkelingsgeschiedenis van de muur en het 'Nye Huis' te respecteren en eventueel te accentueren. De verrassende gegevens die het bouwhistorisch onderzoek heeft opgeleverd, hebben hun neerslag gehad in het BAAC-rapport 00.016: R. Claudemans en H. Hundertmark, *Culemborg, Stadsmuur Nieuwe Huis, Bouwhistorisch onderzoek ('s-Hertogenbosch, mei 2001)*.⁴ Het onderhavige artikel is een uitwerking hiervan.

Om een beter begrip en overzicht te kunnen krijgen van de complexe bouwgeschiedenis van het desbetreffende muurwerk, zijn aan het artikel de samengevoegde en ingekleurde bouwhistorische documentatievelden van de aanzichten van de landzijde en stadzijde van de stadsmuur toegevoegd (zie *overzichtskaart*), alsmede een verklarende lijst van bouwkundige termen.

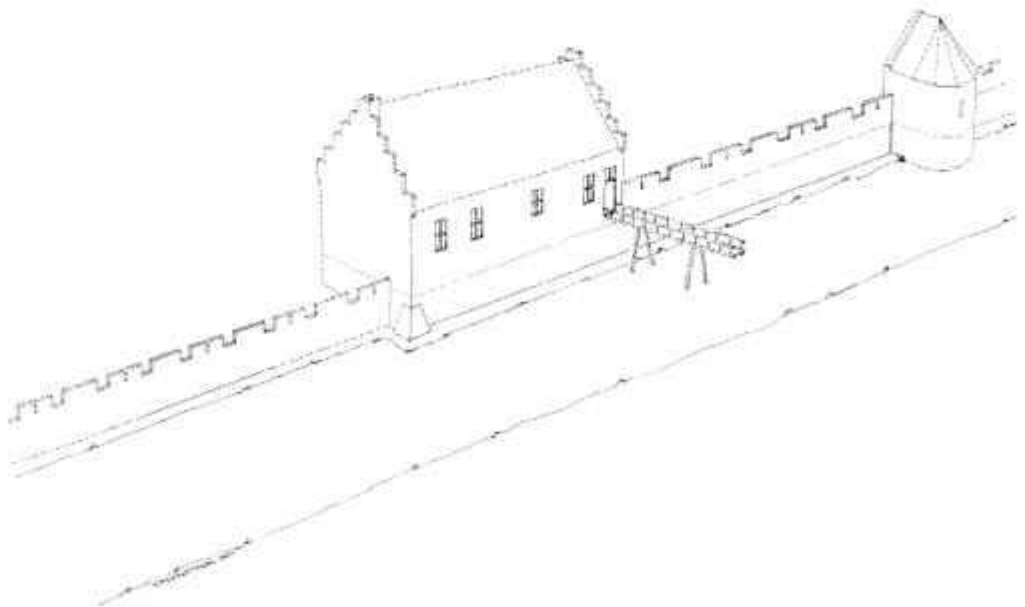
HOOFDBOUWFASE 1 (AFB. 2)

In 1318 verleent Johan van Beusichem, heer van Culemborg, stadsrechten aan de Poorters van de dan al bestaande plaats. De aanleg van de verdedigingswerken moet al snel een aanvang hebben genomen, want kort na 1318 wordt reeds het voltooid 'Nye Huis' (in het vervolg 'het nieuwe huis' te noemen) vermeld, dat - zoals uit het onderzoek is gebleken - in een zelfde bouwfase is opgezet als het aanpalende deel van de stadsmuur.⁵ Op bouwhistorische gronden, o.a. het gebruikte steenformaat (29-30 x 14-14,5 x 7-8 cm en 10 lagen = 85 cm) en het metselverband (Vlaams verband, dat tot in de eerste kwart van de 14de eeuw werd toegepast) kan deze vroege datering worden onderstreept.⁶

Het uit fase 1 stammende werk bestond uit een rechthoekig huis ('het nieuwe huis') en zuidelijk daarvan een in verband daarmee gemetselde stadsmuur. Noordelijk van het nieuwe huis lag een stuk stadsmuur, dat tegen de kopse gevel van het huis aansloot maar waarvan de aansluiting nu niet meer aanwezig is, zodat niet meer met zekerheid kan worden gezegd dat het in één opzet was gemetseld.

Het bouwproject dat tot hoofdbouwfase 1 wordt gerekend, is in meerdere bouwfases tot stand gekomen. Het meest zuidelijk gelegen muurgedeelte bevat een aanzet van wat waarschijnlijk een in allereerste fase opgetrokken muurtoren is geweest. Direct noordelijk van deze aanzet was een gemetselde 'staande tand' van een bouwonderbreking zichtbaar. Het is op zich niet ongebruikelijk dat eerst een muurtoren werd opgetrokken en

2. Reconstructiekening
hoofdbouwfase 1.

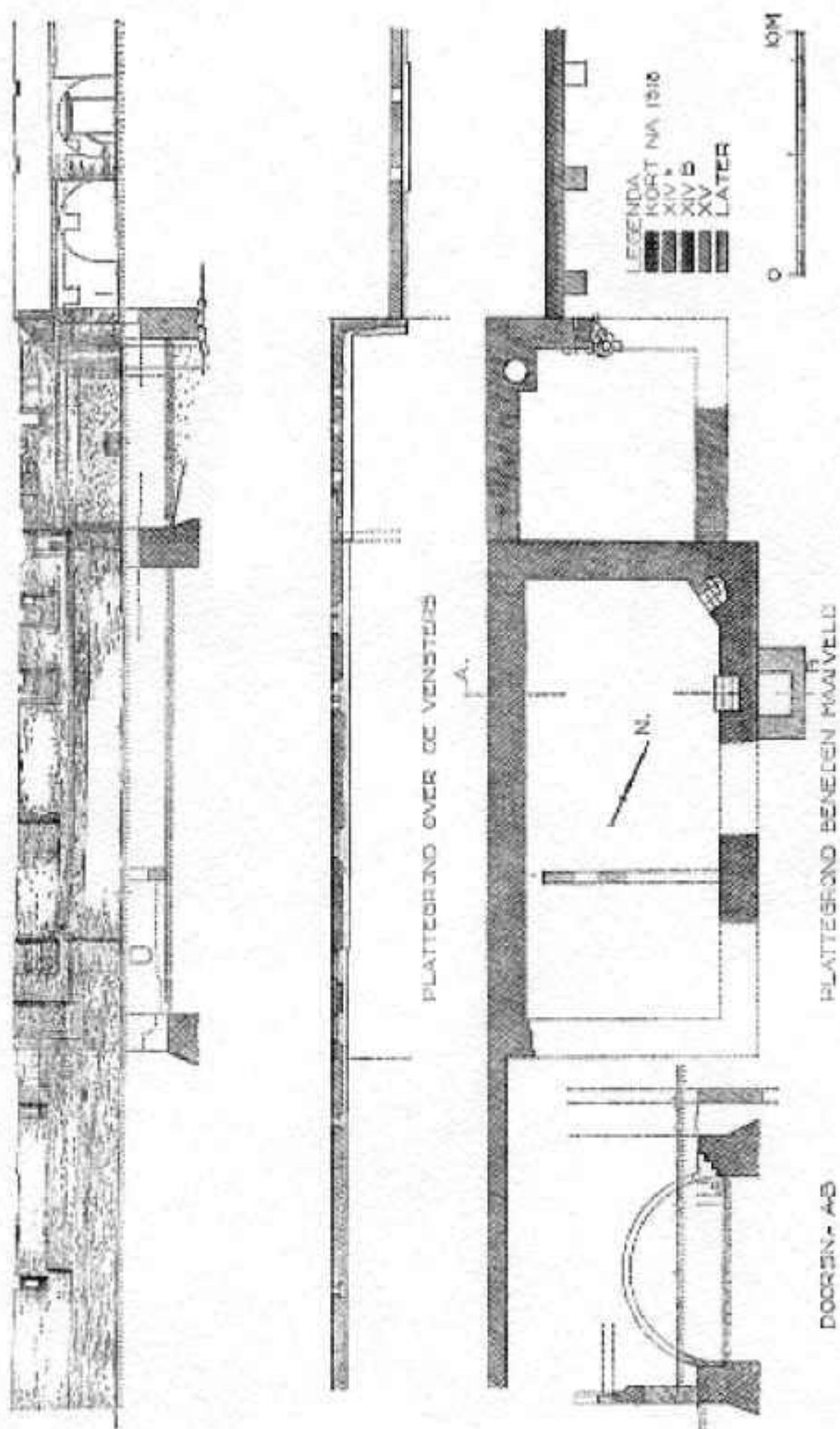

daarna pas de aangrenzende stadsmuur. Het in de staande tand getande metselwerk van de onderbouw van het aansluitende muurstuk (één geheel met de onderbouw van het nieuwe huis) is zeer kort hierop tot stand gekomen. Een horizontale bouwnaad markeert de bouwonderbreking of seizoenstop in de afbouw van de muur en opbouw van het nieuwe huis. De onderbouw van de muur ter plaatse van het nieuwe huis vormt volgens de opgravingstekeningen van 1960 (afb. 3) één geheel met de overige muren van het nieuwe huis en de *gewelfaanzetten van de hierin gelegen kelder. Aan de buitenzijde van de hoek (d.w.z. de noordwestelijke hoek waar het huis een sprong naar buiten maakte ten opzichte van het aansluitende noordelijk muurgedeelte) was een oorspronkelijk in verband gemetselde steunbeer. Deze tekent zich nu nog af in de vorm van afgehakte *koppen.⁸ De aange-troffen gewelfaanzetten zijn de restanten van een tongewelf. In de noord-oosthoek van de kelder bevonden zich in de dikte van de muur de restanten van een trap.

Na de seizoenstop wordt eerst het huis afgebouwd. Van dit huis is het onderste deel van de westelijke zijmuur nog geheel in de huidige stadsmuur opgenomen. Het bevat, behalve de onderzijden van vier vensters, ook een origineel in het metselwerk opgenomen toegang, waarvoor met zekerheid een smalle brug aanwezig is geweest. De vensters waren opgenomen in aan de binnenzijde van de muur nog zichtbare vensternissen. Aan de buitenzijde zijn bij de drie noordelijke vensters de in de bakstenen *dagkanten uitgespaarde luikspinningen nog zichtbaar. Het ligt dus voor de hand dat het bakstenen kruisvensters zijn geweest, waarin in elk geval in de *onderlichten een beluiking was aangebracht. Het meest zuidelijke venster, direct naast de toegang gelegen, heeft aan de buitenzijde geen luikspinningen en zal daarom waarschijnlijk bij een andere ruimte hebben behoord. Bouwsporen van eventuele indelingsmuren van het nieuwe huis zijn aan de binnenzijde van de muur niet teruggevonden, daar het muuroppervlak hier geheel is afgehakt. De deuropening zal vermoedelijk een *bovenlicht hebben gehad. Onder de deuropening zijn de originele uitsparingen voor direct bij de bouw ingemetselde balkopleggingen voor de brug vastgesteld. Na de afbouw van het huis werd het zuidelijk muurgedeelte voltooid met het optrekken van een *borstwering. Hierin waren *moordgaten en *kantelen opgenomen, waarvan een deel zich nu nog als bouwspoor aftekent. In de kantelen was alternerend een kijkspleet opgenomen. Doordat ook dit muurgedeelte aan de stadzijde vrijwel geheel is afgehakt, is niet meer na te gaan of er een *weergang op uitkragend metselwerk of een houten constructie is geweest.

Noordelijk van het nieuwe huis werd een muurgedeelte opgetrokken dat eveneens moordgaten en kantelen met alternerend kijkspleten had.

3. Opgravingsplattegrond van het Nieuwe Huis.

Deze kanteling is nog steeds goed zichtbaar aan de veldzijde van de huidige muur. Zoals gezegd is de aansluiting van deze muur op het nieuwe huis niet meer na te gaan wegens de latere uitbreiding van het huis. De opzet van het muurwerk, de steenformaten en het metselverband tonen echter wel overeenkomsten, zodat er vanuit kan worden gegaan dat het toebehoort aan fase 1.⁹ Opvallend is dat dit stadsmuurgedeelte aanzienlijk lager was ($\pm 2,30$ m) dan het zuidelijk deel uit dezelfde periode ($\pm 4,50$ m).¹⁰ (afb. 4 en afb. 5). Ook is geconstateerd dat de muur ter plaatse slechts $1 \frac{1}{2}$ steen dik moet zijn geweest, dit in tegenstelling tot de stadsmuur aan de zuidzijde van het nieuwe huis, die drie steens dik is. Weloverwogen is er voor gekozen om het belangrijkste doel van een stadsmuur, het verdedigbare karakter, een ondergeschikte rol te geven en deze muur derhalve slechts als een soort visuele afscheiding te laten fungeren. Deze bewuste overweging zou verklaard kunnen worden door het feit dat er aangrenzend buiten de stadsmuur zich iets bevonden heeft dat zo'n belangrijke betekenis heeft gehad dat zelfs de stadsverdediging er ondergeschikt aan werd gesteld. Een verklaring hiervoor zou dan gelegen kunnen zijn in een vermoede situering van het zogenaamde 'oude huis' aan de overzijde van de gracht, waardoor dit stadsgedeelte al voldoende verdedigbaar was. Volgens de historieschrijver Voet van Oudheusden lag het eerste kasteel van Culemborg immers niet ten oosten maar ten westen van de stad, nabij de Goilberdinger Poort.¹¹ Ook is de suggestie hier op z'n plaats dat de stadsmuur geen bedreiging mocht vormen ten opzichte van het nabij gelegen oude huis. Mogelijk vormde de vastgestelde brug een directe verbinding tussen het nieuwe huis en het (terrein van het) oude huis.

HOOFDBOUWFASE 2 (AFB. 6)

In de loop van de 14de eeuw, vermoedelijk al snel na 1322 (het jaar waarin Johan van Beusichem werd opgevolgd door zijn zoon Hubrecht), is het nieuwe huis in noordelijke richting uitgebreid.¹² Daartoe werd een stukje van het noordelijk stadsmuurdeel afgebroken.

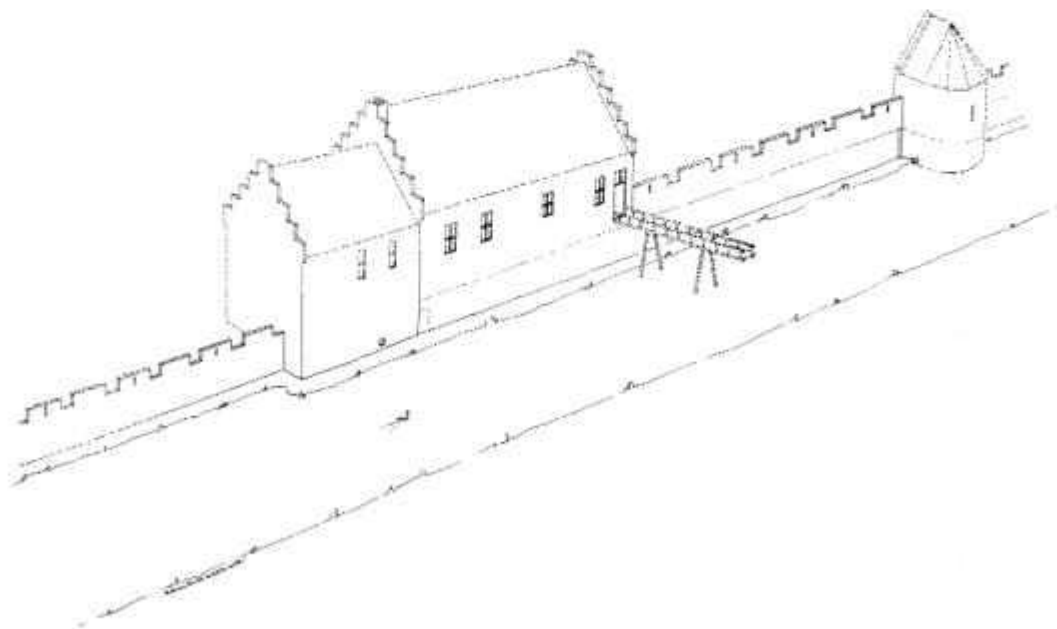
De uitbreiding van het huis had een min of meer vierkante basis en was iets smaller dan het bestaande gedeelte; de funderingen met de aanzetten voor een tongewelf zijn bij het bodemonderzoek in 1960 teruggevonden.¹³ Voor de uitbreiding werd de steunbeer op de uitstekende hoek van het bestaande deel weggebroken en het nieuwe werk werd hier *koud tegenaan gemetseld. De uitbreiding was eveneens in strijd met de oorspronkelijk in het muurwerk opgenomen kaarsnis, die nog steeds zichtbaar is aan de binnenzijde van het restant van de kopse gevel van de uitbreiding. Deze kaarsnis zou dan namelijk hoog in de hoge kelder, ongeveer tegen het gewelf

4. De gedocumenteerde
lage muur met weglating
van latere toevoegingen en
wijzigingen.

gesitueerd moeten zijn geweest. Een afdruk van het gewelf is niet meer vast te stellen daar ook hier het muurwerk aan de binnenzijde is teruggehakt. De kelder bezat een laaggelegen kelderlicht aan de veldzijde, dat destijds ongetwijfeld *diefijzers heeft gehad. Het venstertje was aan de stadszijde afgedekt door een segmentboog en aan de smallere buitenzijde door een *keperboog. Het venstertje is nu nog aan beide zijden in dichtgemetselde toestand zichtbaar. Aan de kopse zijde, achter de aansluitende stadsmuur, kreeg de kelder licht door een met getrapte bakstenen afgedekte lichtspleet, die nu nog voor de helft aanwezig is. Ook een in de noordwesthoek aangetroffen waterput zou volgens het archeologisch onderzoek tot dezelfde bouwfase behoren, en in verband gemetseld zijn met de zijmuren.¹⁴ Gezien de bouwsporen in het nog bestaande metselwerk liep de gemetselde put door tot de (bel)etage van

6. Reconstructietekening
hoofdbouwfase 2.

5. De gedocumenteerde hoge muur met weglating van latere toevoegingen en wijzigingen.

het huis. In het nog bestaande opgaand werk van de bel-etage zijn nog juist de onderzijden van twee origineel in het metselwerk opgenomen vensters zichtbaar. Ook deze smalle vensters, waarschijnlijk *kloostervensters, waren aan de binnenzijde opgenomen in een vensternis.

HOOFDBOUWFASE 3 (AFB. 7)

In het midden van de 14de eeuw (mogelijk in samenhang met de inname en verwoesting van het oude huis in 1357 door Albrecht van Beieren, en in verband met de bouw van een nieuw kasteel aan de oostzijde van de stad)¹⁵ werd het lage stadsmuurgedeelte, noordelijk van het nieuwe huis, op hoogte gebracht.¹⁶ Het muurgedeelte tussen de Goilberdinger Poort en het nieuwe huis werd vrijwel geheel afgebroken en opnieuw (maar nu aanzienlijk hoger: ± 5 m) opgetrokken. Dat men geen gebruik maakte van de al bestaande muur, kan te maken hebben met de aanzienlijke oorlogsschade die hier is geleden tijdens de inname en verwoesting van het oude huis.

De nieuwe muur had dezelfde opzet als het muurgedeelte bij de Schutterstoren, dat nu nog zichtbaar is bij de parkeerplaats aan 't Hof, en dat enige jaren geleden is gerestaureerd. Kenmerkend zijn de lage, onder de weergang gelegen schiet-of kijkspleten, die aan de binnenzijde door een keperboog zijn afgedekt. In het onderzochte deel zijn nog vier (restanten van) zulke schiet-of kijkspleten teruggevonden. Boven aan de muur werden nog juist de onderzijden van de originele moordgaten van de kanteling vastgelegd. De opbouw van dit muurtraject (met slechts een halfsteens verjonging op weerganghoogte) sluit een uitkragende stenen weergang aan de binnenzijde uit, zodat we er vanuit mogen gaan dat er een houten weergangconstructie is geweest. Het grootste deel van de muur richting Goilberdinger Poort is enige tijd geleden ingestort en herbouwd, waardoor alle bouwsporen verloren zijn gegaan. Opmerkelijk genoeg werd een klein stukje van de oude lage muur, aansluitend op het nieuwe huis, niet afge-

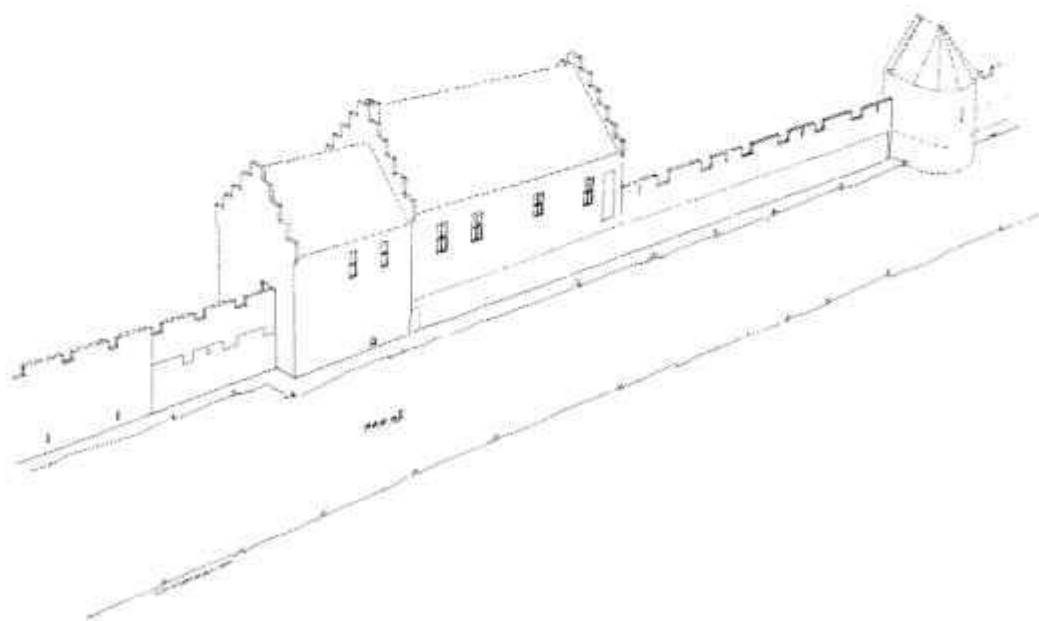
broken, maar na een bouwonderbreking opgedikt en opgehoogd tot dezelfde hoogte als het nieuwe werk. Een sluitende verklaring voor dit afwijkende muurstuk is niet te geven; mogelijk was slechts dit deel onbeschadigd uit het strijdgewoel gekomen of was een aan de binnenzijde tegen de muur gelegen bouwwerk de reden van deze anomalie. De aan de veldzijde van het eerste deel van het nieuwe huis gelegen toegang werd na verloop van tijd dichtgemetseld en de brug opgeheven.¹⁷ Ook dit gegeven zou het verdwijnen van het oude huis in deze periode kunnen onderschrijven.

HOOFDBOUWFASE 4

Nog voordat het nieuwe huis zou worden afgebroken, werd het noordelijke aangrenzende deel van de stadsmuur grondig gewijzigd. In plaats van de veronderstelde houten weergangconstructie werd er een bakstenen weergang op bogen gebouwd. Deze constructie stond koud tegen de oudere muur en was er nauwelijks mee verbonden. Bij het archeologisch onderzoek in 1960 zijn de eerste twee funderingspoeren van de weergang teruggevonden (zie *afb. 3*).¹⁸ De weergang tekent zich nu nog af in de vorm van twee duidelijke en drie vage boogafdrukken aan de binnenzijde van de muur.

Het loopniveau van de nieuwe stenen weergang lag iets lager dan die van de houten voorganger. Dit is af te lezen aan de deuropening in de

7. Reconstructietekening
hoofdbouwfase 3.

kopse gevel van het nieuwe huis, die bij deze verbouwing werd aangebracht om de nieuwe weergang te kunnen bereiken. Van deze deuropening is een dagkant en de afdruk van de drempel nog steeds zichtbaar. Een deel van de borstwering van de muur werd vernieuwd. In dit vernieuwde deel zijn nu nog drie smalle schiet- of kijkspleten waar te nemen. Of de vernieuwde borstwering ook weer kantelen kreeg, is niet te zeggen daar dit deel van het muurwerk niet bewaard is gebleven.

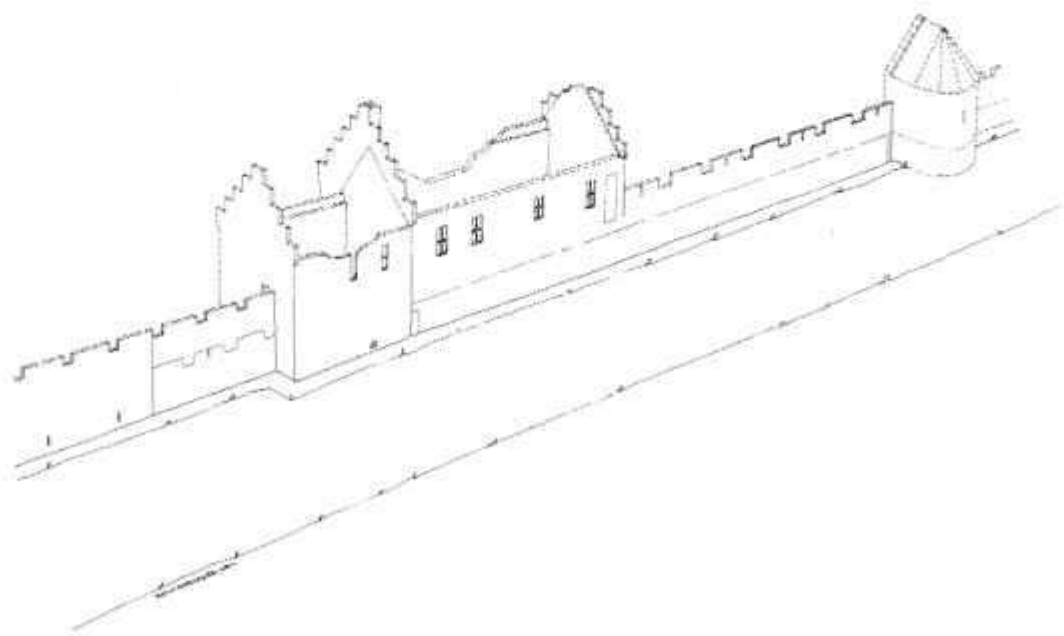
HOOFDBOUWFASE 5 (AFB. 8)

Deze fase bestaat uit de verwoesting door brand van het nieuwe huis. Deze brand heeft in elk geval vóór 1415 gewoed, want in dit jaar wordt het verzoek opgetekend om 'dat Nye Huis, dat tot Culenborch in den mueren getimmert stonde, dat verbrant ende vervallen, voirt neder te breken ende mijn oirbaer dairmede te doen'. Uit de stadsrekeningen van 1425 blijkt dat het afkomend baksteenpuin wordt gebruikt voor het verharderen van straten in het centrum van Culemborg.¹⁹

HOOFDBOUWFASE 6 (AFB. 9)

Niet al het muurwerk van het nieuwe huis werd na de brand afgebroken. Het deel dat behoorde tot de stadsmuur, werd slechts teruggebracht tot de hoogte van de aansluitende muurgedeeltes. De onderzijden van de vensters

8. Reconstructietekening
hoofdbouwfase 5.

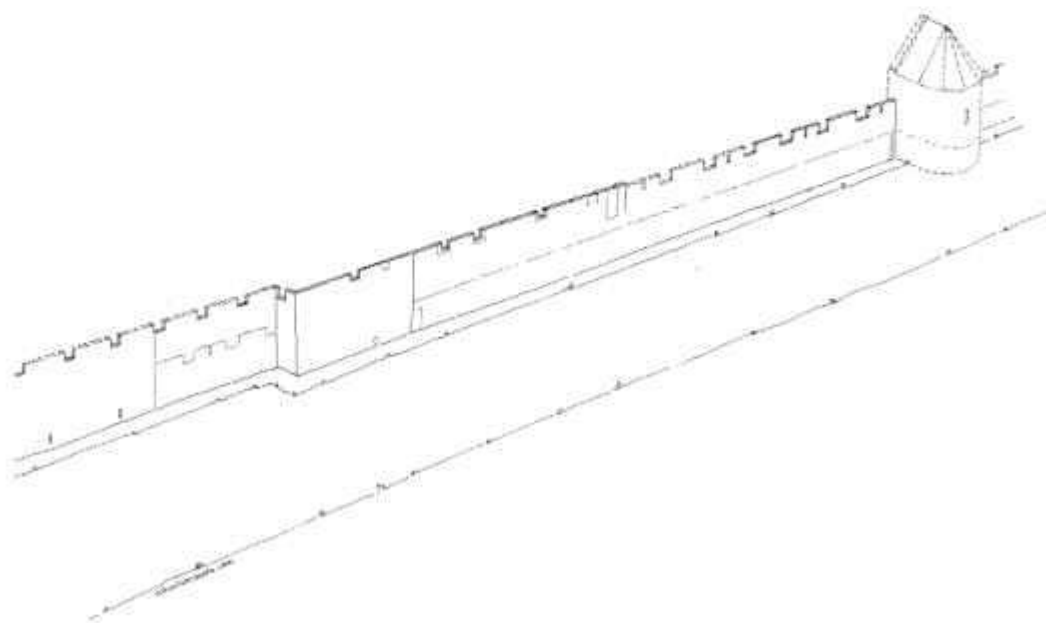

werden met hergebruikte bakstenen dichtgemetseld en in vier van deze dichtzettingen werden moordgaten uitgespaard. Ook in het resterende stukje van de noordelijke kopgevel, dat uitspringt ten opzichte van het noordelijke muurgedeelte, werd een moordgat aangebracht.

HOOFDBOUWFASE 7 (AFB. 10)

Op zeker moment, vermoedelijk in de eerste helft van de 16de eeuw, wordt de stadsmuur grondig gemoderniseerd. Allereerst verdwijnt - om onbekende redenen - de vermoedelijke muurtoren, welke zuidelijk van het onderzochte muurtraject was gelegen. Op de kaart van Jacob van Deventer (midden 16de eeuw) is deze toren in elk geval niet meer aanwezig. Op de plaats van de toren verschijnt een nieuw stuk muur van hergebruikte bakstenen, dat geheel blind is. In samenhang met deze verandering wordt ook het aansluitende muurtraject, vanaf de toren tot en met de restanten van het nieuwe huis, aangepast. De oorspronkelijke kanteling komt te vervallen door het dichtmetselen van de moordgaten en kijkspelen, en het iets ophogen van de muur. In enkele van de dichtgemetselde moordgaten worden schietopeningen uitgespaard. Een gedeelte van de borstwering wordt zelfs geheel afgebroken en opnieuw opgebouwd. In plaats van de kanteling worden in de vernieuwde borstwering drie nieuwe schietopeningen gemaakt. Ook ter plaatse van het nieuwe huis worden de moordgaten dichtgemetseld en wordt één nieuwe schietopening aangebracht. In het

9. Reconstructietekening
hoofdbouwfase 6.

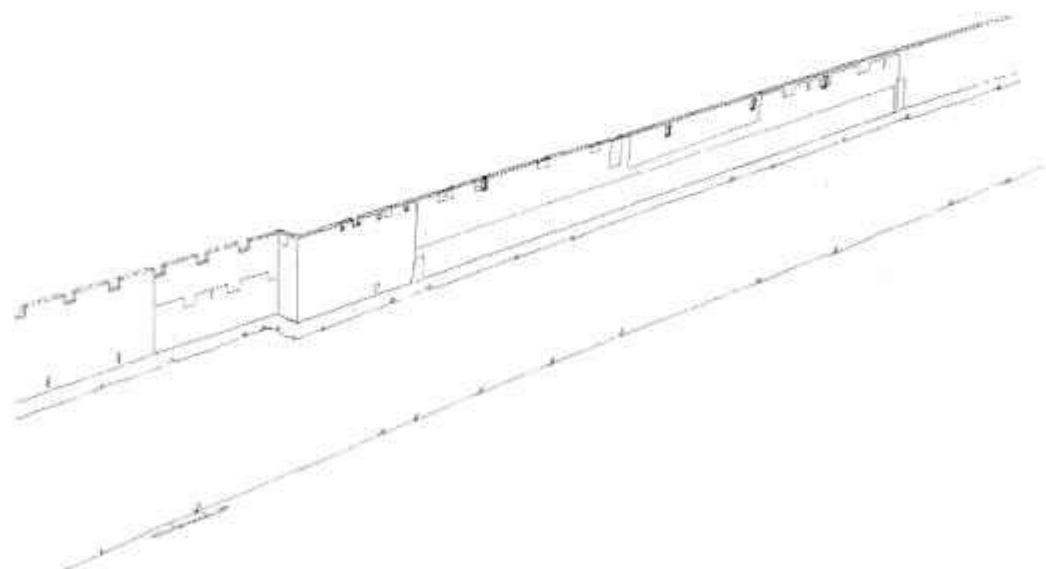

muurwerk van de uitbreiding van het nieuwe huis worden drie kleine (schiet)openingen ingehakt. Ogenschijnlijk bleef hier één moordgat gehandhaafd. Of deze modernisering van de muur ook werden doorgevoerd aan het traject ten noorden van het nieuwe huis, is niet te zeggen daar het bovenste deel van het muurwerk niet bewaard is gebleven.

LATERE VERANDERINGEN

In diverse periodes zijn nog marginale wijzigingen aan de muur toegebracht. Zo is er een tweetal doorgangen door de muur gehakt. Ook is aan de stadszijde een groot deel van het muuroppervlak teruggekapt, ongeveer een halve tot zelfs een steen dikte. Dat deze aantastingen en afkalving van de stadsmuur niet ten goede kwam aan de verdediging van de stad, baarde het stadsbestuur grote zorgen. Reeds in 1656 wordt er bepaald dat, als het ijs van de grachten begaanbaar wordt, de stadsburgemeester bij een ieder die een deur in de stadsmuur heeft gemaakt, de sleutel moet ophalen. Tevens wordt het streng verboden om over de muren te klimmen of de gracht over te zwemmen. Dit op straffe van 10 jaar verbanning en bij herhaling de dood. Kennelijk hadden veel burgers deuren en poortjes in de muren aangebracht, waardoor de verdedigende functie werd verzwakt.²⁰ Mogelijk heeft deze verordening met strenge bepalingen (of een andere?) de protectoren van het voormalige Elisabeth Weeshuis voorgoed ervan weerhouden de stadsmuur in de tuin van het Weeshuis te amoveren.

10. Reconstructietekening
hoofdbouwfase 7.

CONCLUSIE

Culemborg bezit met het onderzochte object een voor Nederlandse begrippen volstrekt uniek stuk middeleeuwse stadsmuur dat, doordat het nooit eerder is gerestaureerd en tot ongebruikelijke hoogte bewaard is gebleven, een schat aan gegevens bevat over de ontwikkeling van de stadsmuur door de eeuwen heen. De muur bevat niet alleen informatie over, en de enige bovengrondse resten van één van de vier kastelen die Culemborg heeft gekend, ook getuigt het van aanpassingen die nodig waren in verband met krijgskundige ontwikkelingen en innovaties. De muur bevat substantiële resten van het zogenaamde 'Nye Huis', dat hier kort na 1318 is verschenen. Ook zijn er uit dezelfde fase aangrenzende stukken stadsmuur bewaard, waarvan zelfs nog de originele kanteling is af te lezen. De 14de-eeuwse uitbreiding van het nieuwe huis, met de ophogingen en veranderingen van de stadsmuur door de eeuwen heen, zijn als bouwsporen in het muurwerk geconserveerd. Zeer bijzonder zijn de restanten van originele vensters en een aan de veldzijde gelegen deuropening met brugoplegging van het 'Nye Huis'. Mogelijk leveren deze 'ontdekkingen' een bijdrage aan nieuwe theorieën over de mogelijke situering van het 'Oude Huis'.

Alle afbeeldingen zijn van de hand van de auteur tenzij anders is vermeld.

H. HUNDERTMARK, OSS

- Borstwering:** dichte lage muur tot borsthoogte.
- Bovenlicht:** hooggeplaatst venster, raam boven deur.
- Dagkanten:** kant van een venster, poort, ingang of boog.
- Diefijzers:** metalen tralie, bestaande uit een staaf met een vierkante, rechthoekige of ronde doorsnede, soms getorst.
- Gewelfaanzet:** geboorte of begin van een boog of van een gewelf.
- Kantelen:** tinne, kast, tand, elk van de rechthoekige dichte vakken van een boven aan torens en langs verdedigingsmuren aangebrachte borstwering. De kantelen worden afgewisseld met open gedeelten (→ moordgaten).
- Keperboog:** boog waarvan de rechte schenkels schuin tegen elkaar gesteld zijn in de vorm van een heraldische keper, de opstaande zijden van een gelijkbenige driehoek.
- Kloostervenster:** venster met één opening afgesloten door een luik, waarboven één glasopening.
- Koppen:** baksteen in – metselverband die zijn smalste kant vertoont.
- Koud:** gezegd van een ontmoeting van twee bouwdelen.
- Onderlicht:** onderste gedeelte van venster (vergelijk bovenlicht).
- Moordgaten:** opening tussen de kantelen van een middeleeuwen verdedigingswerk(→ kantelen).
- Staande tand:** wijze waarop metselwerk in verticale zin kan worden afgebroken met in – en uitspringende stenen, een kwart of een halve steen per sprong.
- Weergang:** doorloop over de ringmuur van een burcht of een vesting, aan de buiten – of veldzijde verdedigd door een gekanteelde borstwering.

NOTEN

- 1 De auteur bedankt H. Lagers voor het kritisch doorlezen en becommentariëren van het manuscript en het welwillend aandragen van gegevens en suggesties.
- 2 Afbeelding uit: R.F.P. de Beaufort en H. M. van den Berg, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Deel III, De Provincie Gelderland, het kwartier van Nijmegen, onderdeel De Betuwe*, ('s-Gravenhage 1968) p. 151.
- 3 P.J.W. Beltjes en P.W. Schipper, *Culemborg. Beeld van een stad* [Culemborg 1988] p. 18-20 en de aldaar aangehaalde bronnen.
- 4 De verslaglegging in het rapport is in nauwe samenwerking met R. Glaudemans tot stand gekomen.
- 5 De Beaufort en Van den Berg, p. 156.
- 6 G. Berends, *Balkstraen in Nederland in de Middeleeuwen, Restauratievalemecum: restauratievalemecum-bladen Rvblaud 02-1 / 02-18*, [Zeist 1989].
- 7 Afbeelding uit: De Beaufort en Van den Berg, p. 155.
- 8 Het opgravingsverslag in De Beaufort en Van den Berg (p. 158) vermeldt abusievelijk dat de steunbeer in tweede fase is toegevoegd.
- 9 Steenformaten: 29-30 x 14-14,5 x 7-8 cm en 10 lagen= 85 cm (Vlaams verband).
- 10 De hoogtematen zijn aan de landzijde van de stadsmuur gemeten, daar het maaiveldniveau aan de stadzijde van de muur over het algemeen hoger ligt dan aan de landzijde.
- 11 'Het kasteel by Huibert den Tweeden buiten de Golberdingfche Poort aen de westzyde der Stad omtrent het jaer 1271 gebouwt, en door Hubrecht den Derden Ao. 1281 aen Gelderland Leenplegtig gemaect, heeft hy ten eenemael afgebroken (of zoo de Ceulfe Chronyk meld, was het door Aelbert van Beyeren Grave van Holland ingenomen en verwoeft.) En heft een nieuwen Burg of Slot aengelegt en gebouwt aen de ooftzyde der Stad, welke Burgt en oud Gedenkteken van de Graven van Culemborg, in deeze Eeuwe onder de Gelderfche Regeering is verkoft en afgebroken, blyvende alleen overig een Ronde Toorn, die als nog gezien word, een gedeelte van het Nederhof en de Stallingen', in: A.W.K. Voet van Oudheusden, *Historische Beschryvinge van Culemborg* [Utrecht 1753], p. 31. Zie ook: Beltjes en Schipper, p. 9-11.
- 12 De Beaufort en Van den Berg, p. 143. Steenformaten: 29-30 x 14-14,5 x 6,5-7cm (Vlaams verband).
- 13 De Beaufort en Van den Berg, p. 157.
- 14 In de put werd uitsluitend 14de-eeuws materiaal aangetroffen. Vriendelijke mededeling van mevr. Y. Jakobs, Culemborg.
- 15 'Cronica van der hilliger stat van Coellen', in: *Die Chroniken der Niederrheinischen Städte, III, Cöln* [Leipzig 1877] p. 690. De aanvang van de bouw van het nieuwe (derde) kasteel aan de oostzijde van de stad wordt traditioneel in deze periode gesteld. Vgl. J. Hoevenberg, 'Kasteel Culemborg in zicht', in: *Castellologia II* (1988-1992) p. XLVI-IL, al menen sommigen de datering op typologische gronden veel vroeger (rond 1280) te moeten plaatsen, b.v. H.L. Janssen, 'Tussen woning en versterking. Het kasteel in de middeleeuwen', in: *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen* [Utrecht 1996] p. 53-54.
- 16 Steenformaten 29,5-31 x 14-14,5 x 6,5-7cm en 10 lagen= 82cm (staand verband).
- 17 Steenformaten 29-30 x 13-15,5 x 6-6,5cm en 10 lagen= 75,5cm.
- 18 Op de opgravingsplattegrond wordt verondersteld dat deze bouwfase in de 15de eeuw is uitgevoerd.
- 19 De Beaufort en Van den Berg, p. 156.
- 20 Beltjes en Schipper, p. 165; J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, deel 4 1575-1675 [Franeker 2000], p. 541.
- 21 Voor de verklaring van de bouwkundige termen is gebruik gemaakt van: Haslinghuis - Jansse, *Bouwkundige Termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie* (Leiden 1997).

De geschiedenis van het kasteel Werth*

Tot de bezittingen die de heren van Culemborg ook over onze landsgrenzen hadden, behoorden eeuwenlang het Duitse Werth en Wertherbruch. Deze gecombineerde heerlijkheid was in de 14de eeuw door het huwelijk van Hubert II van Culemborg met Jutte van der Lek aan de heren van Culemborg gekomen. Tot 1709 bleef de heerlijkheid Werth in het bezit van de heren, later graven van Culemborg. Als gevolg van financiële problemen verkocht Ernst Frederik van Saksen-Hildburghausen Werth in dat jaar aan de bisschop van Munster; in 1715 verkocht hij Wertherbruch aan de graaf van Wartensleben.

Werth ligt vlak over de Nederlands-Duitse grens aan de Oude IJssel, ten zuidoosten van Isselburg en Anholt; Wertherbruch ligt 3 kilometer ten zuiden daarvan. Werth behoort thans tot de gemeente Isselburg, Wertherbruch daarentegen valt onder de gemeente Hamminkeln.

In het navolgende artikel zal Franz-Josef Lensing nader ingaan op de ontstaansgeschiedenis van het kasteel Werth. In 1886 werden de laatste resten van het slot, dat eeuwenlang het gelijknamige stadje had gedomineerd, opgeruimd. Op de plaats van het voormalige kasteel staat thans de rooms-katholieke kerk.

HET ONTSTAAN VAN HET KASTEEL

Het kasteel Werth duikt voor het eerst in de historische bronnen op in 1311, wanneer Peter heer Van der Lek door de vorst-bisschop van Munster wordt beleend met het goed Werth. In de desbetreffende oorkonde wordt vermeld dat hij het als een 'open huis' ontving, d.w.z. dat het kasteel steeds voor de leenheer open moest staan.

Van een geslacht van de heren van Werth is echter al een kleine eeuw eerder sprake. In een aantal Munsterse oorkonden wordt in 1229 een Theodorus de Werthe als getuige vermeld, terwijl een Hermann de Werthe in 1260 genoemd wordt onder de ministerialen (dienstlieden) van het klooster Überwasser in Munster. Eveneens in 1260 verschijnt Gerhard de Werthe, ridder, die dan als bisschoppelijk leen tienden uit de goederen bij

* De tekst van dit artikel werd vrij vertaald en bewerkt door D. ten Broeke en de redactie.

Vreden, Winterswijk en Dinxperlo bezit. In hetzelfde jaar wordt hij vermeld als getuige naast Rotgerus de Werde en de pastoors van Rhede en Bocholt in een oorkonde van Sweder van Ringenberg. Deze Gerhard moet beschouwd worden als de bezitter van het kasteel Werth; hij had later ook nog bezittingen in Dinxperlo. De ridders van Dingden-Ringenberg waren in die tijd leenheer van Werth en de ridders van Werth hun vazallen, voordat de bisschop van Munster over dit gebied het leenheerschap verwierf. In hoeverre de andere heren van Werth met die bisschop in betrekking stonden, kan aan de hand van de beschikbare bronnen niet worden nagegaan. Opmerkelijk is echter wel dat dit geslacht in het eerste kwart van de 13de eeuw kennelijk al ver vertakt was.

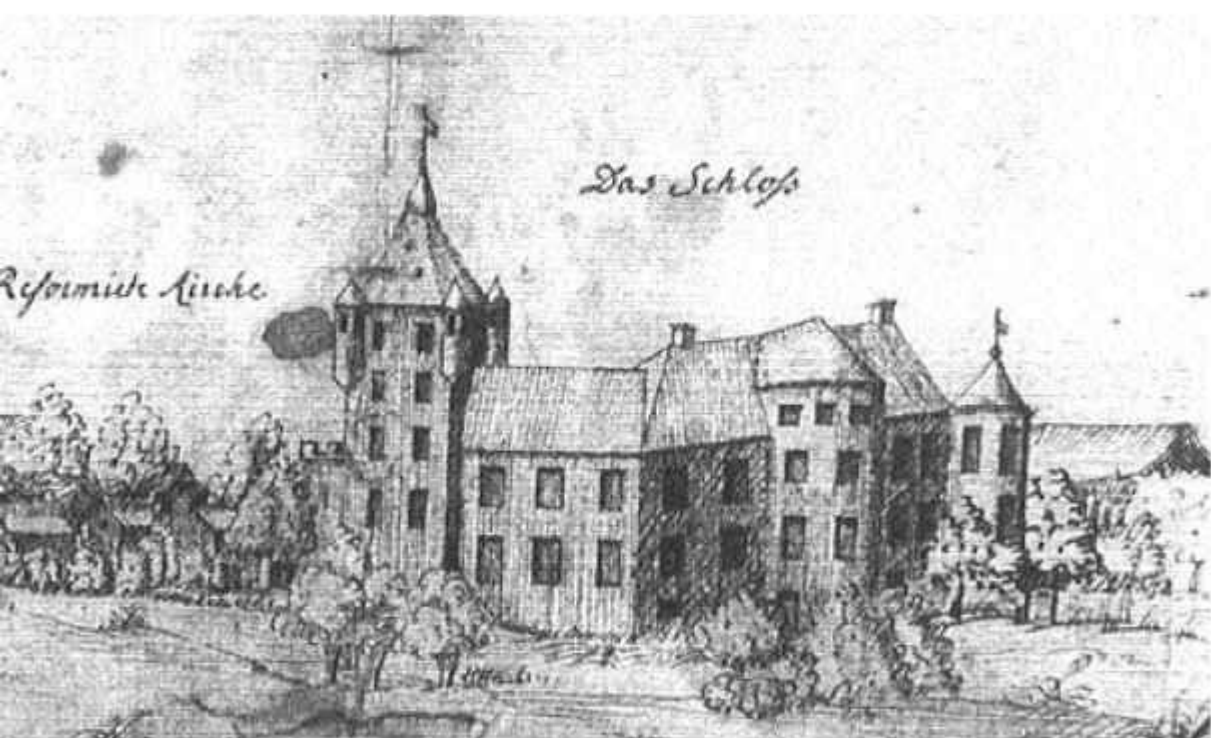
De plaats Werth wordt al omstreeks 1040 in een schenkingsoorkonde van de gravin van Zutphen vermeld onder de goederen van de kerk en het kanunnikengesticht St. Maria te Rees, welke oorkonde in 1159 door de paus aan de kerk aldaar werd bevestigd. Onder de bezittingen van de Cisterciënser abdij Camp bij Rheinberg bevindt zich een 'curtis de Werthe' (hof te Werth), die door paus Innocentius III in 1213 onder zijn hoede werd genomen. Ook staat er in de oudste notities over de inkomsten van het klooster Überwasser te Munster in het evangeliarium uit het jaar 1040: 'dimidiam vero curia Werthe' (de helft uit de hof te Werth).

Gezicht op Werth
in het jaar 1740.

De naam Werthe, Werchte, Werde of Wehrden duidt op een door een rivier omgeven gebied, een eiland of (in het Middelnederlands) een weerd. Ook voor ons Werth lijkt deze omschrijving van toepassing, aangezien het door de rivier de Oude IJssel en daarmee in verbinding staande waterlopen omgeven was.

Nu was het kasteel Werth eertijds gelegen in een oeroud grensgebied, waar de stamverbanden der Franken en Saksen aan elkaar grensden. De Saksen, die hun land evenals de Franken in gouwen indeelden, noemden deze streek Saksisch Chamaven- of Hamaland, ter onderscheiding van het Frankische Hamaland, de zetel van het Frankisch gebleven hoofdedeelte van het gebied der Chamaven. De westgrens van dit Saksische Hamaland werd in de omgeving van Werth gevormd door de Oude IJssel. Toen de Saksen zich na jarenlange oorlogen ten slotte aan de Frankische koning Karel de Grote moesten onderwerpen, stichtte deze in hun landen ter ondersteuning van het nieuw ingevoerde Christendom bisdommen, waarbij hij ervoor zorgde dat de grenzen van de nieuwe diocesen zoveel mogelijk met de oude gouwgrenzen samenvielen. Zo vormde in de omgeving van het latere Werth de Oude IJssel de grens van het diocees Munster met het op de andere oever gelegen bisdom Keulen, dat zich uitstreekte tot de oude Chamavengouw Leomerike of Liemers.

Aanvankelijk bezaten de bisschoppen nog niet de landsheerlijkheid in hun diocees. Het overheidsgezag werd in die tijd uitgeoefend door graven die door de koning waren aangesteld. Mede als gevolg van de verzwakking der koninklijke macht in de 9de en 10de eeuw slaagden sommige gravenfamilies er echter in meer en meer bezittingen en rechten in hun eigen territorium te verwerven. Zo stegen sedert 1093 de graven van Kleef tot de landsheerlijkheid. Vanaf de 13de eeuw streefden deze graven naar de totstandkoming van een aaneengesloten gebied in de Hetter (d.i. de streek tussen de Rijn en de Oude IJssel). De oostelijke grens werd gevormd door de Oude IJssel, waar ze de Isselburg bouwden als tegenwicht tegen het kasteel Werth.

Ten oosten van de Oude IJssel ontwikkelden zich binnen de vroegere Saksische gouw Hamaland eveneens verscheidene graafschappen. Zo treden hier de edelen van Dingden onder de naam Von Ringenberg, ontleend aan het rond 1220 opgerichte kasteel Ringenberg, voor het voetlicht. Reeds vroeg echter schijnt dit adellijke geslacht zijn machtspositie verloren te hebben, want in een oorkonde uit 1169 wordt het onder de ministerialen van Munster genoemd. Vooral na de vernietiging van het hertogdom Saksen in 1180 hebben de bisschoppen van Munster doelbewust gestreefd naar de opperheerschappij binnen hun diocees. Op grond van een verdrag uit 1265 moesten de Ringenbergers ten slotte al hun rechten aan Munster afstaan.

Als we de aangevoerde punten nog eens samenvatten: a. een oeroud strategisch belangrijk grensgebied; b. een oud geslacht, dat met hoge ambten bekleed was; c. een vroeg voorkomen van de plaatsnaam Werth, alsmede het feit dat de plaats van het voormalige slot tot op de dag van vandaag een ongewoon hoogteverschil met het omliggende terrein vertoont, dan moet men tot de conclusie komen dat de ontstaan van het kasteel wel tot in de 12de eeuw teruggaat.

HET MOTTE-KASTEEL

Oorspronkelijk zal er aan de Oude IJssel vermoedelijk een kasteel op een kunstmatige heuvel hebben gestaan. Dergelijke burchten worden gewoonlijk aangeduid als 'motte', naar de Franse benaming *chateau à la motte*. Tijdens archeologisch onderzoek in de jaren 1949-1951 werd door het Rheimisches Landesmuseum bij Frimmersdorf (ten westen van Keulen) een motte-kasteel opgegraven, dat eens aan de graven van Hochstaden had toebehoord. Het betrof een aarden heuvel met een hoogte van ruim 6 meter, die grotendeels was opgeworpen uit de vrijgekomen aarde van de er omheen gegraven grachten. Op de motte had een zware toren gestaan, die opgebouwd was uit houten palen en standers. Rond deze motte lag de

Reconstructie van het
laatste motte-kasteel van
Frimmersdorf

hoefijzervormige voorburcht met een boerenbedrijf, terwijl het geheel was omgeven door een palissade. Interessant was dat onder de motte nog twee andere nederzettingen op verschillend niveau ontdekt werden, namelijk een boerderij op maaiveldhoogte uit de periode 875-950 en een lage heuvel - de kernmotte - uit de tweede helft van de 10de eeuw. De hoge motte moet tegen het einde van de 11de eeuw zijn aangelegd. In de tweede helft van de 12de eeuw werd deze burcht verwoest, waarna de plaats werd verlaten. Het nieuwe bakstenen kasteel van de graven van Hochstaden verrees in 1244 op enige afstand van de motte.

Er heeft zich met betrekking tot de motte-kastelen in de loop van de 12de eeuw een viertal ontwikkelingen voorgedaan:

1. De motte ontwikkelde zich door 'verstening' tot een waterburcht.
2. De motte werd opgegeven, waarna er in de directe omgeving een stenen waterburcht met hoofd- en voorburcht werd gebouwd (zie de burcht van Frimmersdorf).
3. Alleen de hoofdburcht van de motte werd opgegeven, de voorburcht leefde als boerenbedrijf verder.
4. De motte werd opgegeven, zonder dat er daarna een nieuwe burcht werd gebouwd.

In Werth heeft zich de eerste variant voorgedaan, zoals onder meer blijkt uit de verhoging in het terrein aan de zuidzijde van de stad. Ook de verkoopakte van 1709 vermeldt: 'Das Schloss ist dermahsen hoch aus dem Graben aufgemauert Dahs es nicht nur vorallerhand Partheijen befreijet, sondern auch beij Winterszeit gleichsam binaccessibet in dem die Fenster der ersten Estage oder Stockwerks ueber die 40 Schuh hoch auhs dem

Wasser sich befinden'. De ramen van de eerste verdieping lagen dus ongeveer 12,5 meter boven de toenmalige waterstand.

Blijkens de taferelen op het beroemde tapijt van Bayeux bestond de bewapening in het midden van de 11de eeuw nog voornamelijk uit zwaard en schild, speer of lans en de strijdbijl, en voor de lange afstand de handboog. De voet- of kruisboog ontbreekt nog geheel. Het is belangrijk dit te constateren, omdat de verdedigingstechniek ten nauwste samenhangt met het gebruik en de ontwikkeling van het wapentuig. Wel bleef een hoger gelegen positie onder vrijwel alle omstandigheden een groot voordeel. We zien dan ook een voortdurende ophoging van de aarden heuvelburchten tussen de 10de en de 12de eeuw. Het ophogen van zulke heuvels, alsmede het uitgraven van de omringende grachten was met de toenmalige hulpmiddelen overigens een zeer moeizaam handwerk.

Tegen het einde van de 12de eeuw voltrok zich echter een belangrijke ontwikkeling in de militaire verdedigingsbouw. Het motte-kasteel bleek namelijk niet alleen gemakkelijk te ondergraven, maar ook was de opgebrachte aarde dikwijls zeer instabiel, waardoor de centrale toren of *donjon* - zeker wanneer hij uit steen was opgetrokken - gemakkelijk kon afglijden. Bovendien bleken de palissaden en ringmuren de aanvallende bescherming te bieden tegen de pijlen die vanuit de donjon werden afgeschoten. De oplossing voor dit laatste probleem werd gevonden in de bouw van halfronde torens welke uit de ringmuur vooruitstaken, zodat er nu ook langs de muren kon worden geschoten. De verdediging, die tot dan toe in het algemeen vertikaal georiënteerd was geweest, kreeg hierdoor een meer horizontaal gericht karakter. Een andere defensieve maatregel betrof het verder verhogen van de donjon. Deze donjon of 'bergvrede' speelde in de verdediging een belangrijke rol, daar hij als laatste toevluchtsoord fungeerde. Om die reden waren de muren van de donjon dan ook aanzienlijk sterker dan al het andere muurwerk.

HET KASTEEL ONDER DE HEREN VAN DER LEK

De hierboven genoemde verbeteringen in de verdedigingskunst zullen ook bij het kasteel Werth zijn toegepast. Deze bouwkundige ingrepen werden met massieve stenen muren uitgevoerd. Als bouw materiaal gebruikte men natuursteen, dat in deze regio al sinds ca. 1200 wordt aangetroffen. De bijgebouwen op het kasteel evenals de voorburcht en het versterkte boerenbedrijf werden in vakwerk gebouwd; slechts de fundamenten en onderste muurgedeelten werden massief gebouwd. Ook de voorburcht op het benedenplein was, totdat die afgebroken werd, in vakwerk gebouwd, zoals men uit bouwtekeningen uit 1645 opmaken kan.

Het kasteel Werth zal niet lang in het bezit zijn gebleven van het gelijknamige geslacht, want in 1311 is het in handen van de reeds genoemde Peter van der Lek. Blijkens de oorkonde had hij de burcht van ridder Gerhard van Werth gekocht en was er vervolgens door bisschop Lodewijk van Munster mee beleend. Wegens verleende krijgsdienst aan het bisdom Munster kreeg hij bovendien een stuk broekland tussen de Mussumer Mark en het huis Werth in leen. Deze handelingen vormden de grondslag van de heerlijkheid Werth, die overigens slechts een gebied omvatte van 4 km lang en nauwelijks 1 km breed.

De heren Van der Lek waren afkomstig uit Holland, waar zij een heerlijkheid langs de gelijknamige rivier van de Hollandse graaf in leen hielden. In 1168 worden ze voor het eerst in een oorkonde vermeld. Reeds in 1219 treffen we ze ook in het graafschap Kleef aan, waar ze door een huwelijk de Rijntol bij Smithuizen (tussen Kleef en Emmerik) verwierven. Dankzij hun bezittingen en relaties verschijnen de heren Van der Lek in tal van oorkonden van de graven van Holland, de bisschoppen van Utrecht en de graven van Kleef.

In 1321 werd Peter van der Lek door de aartsbisschop van Keulen benoemd tot burchtheer van het kasteel Aspel en beleend met het aldaar gelegen broekland met alle bijbehorende rechten. Hierdoor ontstond de heerlijkheid Wertherbruch, die tot 1700 met de heerlijkheid Werth verbonden zou blijven.

HET KASTEEL ONDER DE HEREN VAN CULEMBORG

Werth kwam al in de volgende generatie aan het geslacht Van Culemborg, daar Peters zoon Hendrik van der Lek in 1344 kinderloos stierf. Zijn enige zuster Jutte was omstreeks 1322 getrouwd met Hubert II van Culemborg, wiens geslacht zijn hoofdzetel had in de stad Culemborg. Oorspronkelijk heette dit geslacht Van Bosinchem of Beusichem naar de gelijknamige plaats in de Betuwe, die al in 960 wordt vermeld. In 1200 duikt een lid van deze familie voor het eerst in een oorkonde op. Hubertus van Bosinchem, *pincema* (erfschenker) van het bisdom, kreeg in 1281 van de Utrechtse kapittel van Sint Salvator het leengoed waarop zijn kasteel was gebouwd, in eigendom. In hetzelfde jaar verkocht hij dit 'castrum dictum Culenburgh' aan graaf Reinoud I van Gelre, om het weer als leen van hem terug te krijgen.

Hubert II sneuvelde op 21 juli 1347 in de slag bij Walef, waarin hij aan de zijde van hertog Reinoud III van Gelre, hertog Jan III van Brabant en de Luikse bisschop Engelbert van der Mark tegen de stedelijke milities van Luik en Hoei streed. Op 1 augustus van dat jaar was hertog Reinoud aanwe-

zig bij de begrafenis van Hubert, bij welke gelegenheid hij diens zoon Johan II onder zijn bescherming nam en hem tevens het recht van klokken-slag in Gelre verleende, d.w.z. het recht om troepen onder de wapenen te roepen ter verdediging van zijn bezittingen.

HET KASTEEL WORDT BETROKKEN IN TWISTEN

Omstreeks 1350 waren er in het hertogdom Gelre twee partijen, die bij iedere gelegenheid probeerden elkander afbreuk te doen en elkaar met roof en brand bestreden. Aan het hoofd van de ene partij stond Gijsbert van Bronkhorst, een van de meest invloedrijke edellieden in het Gelderse, aan het hoofd van de andere ridderfactie stonden de heren Van Hekeren en Van Voorst. De Hekerens verklaarden zich tot partijgangers van hertog Reinoud III en met hen koos ook Johan II van Culemborg deze partij; de Bronkhorsten steunden Reinouds jongere broer Eduard. Bijna negen jaar duurden de twisten, die grote verwoestingen aanrichtten in alle delen van Gelre alsook in het graafschap Kleef. Eindelijk in 1359 kwamen de aan de oorlog deelnemende partijen een bestand van vijf jaar overeen. Onder de grenzen, waarbinnen de vrede van kracht zou zijn, noemt het verdrag ook de heerlijkheid Werth.

Johan van Culemborg zag zich evenwel genoodzaakt de Hekerense partij waarmee Albrecht van Beieren, ruwaard van de graafschappen Holland, Zeeland en Henegouwen zich verbonden had, te verlaten. Hij had geconstateerd dat Albrecht ernaar streefde zijn geestverwanten in Holland, de z.g. Kabeljauwse partij, te onderdrukken en te vuur en te zwaard te vervolgen. In de weer oplaaiende twisten ontnamen Johan van Kleef en Sweder van Voorst daarop aan Johan van Culemborg zijn dicht in hun buurt gelegen bezittingen. Zo maakte Kleef zich meester van de Culemborgse tol bij Emmerik en nam Sweder het huis en de heerlijkheid Werth in. In een oorkonde van 20 november 1361 bepaalde hertog Eduard daarom dat Johan van Culemborg schadeloos moest worden gesteld en dat hijzelf noch met Kleef noch met de heren Van Voorst en met de aanhangers van de Hekerense partij vrede zou sluiten voordat Johan genoegdoening zou hebben gekregen ('opten huze Ahen Weerde, want hiit in onsen orlage vors. om onsen wille verloes, also dat hem dat mit alle sinnen heerliicheiden, reynten en de toe behoren alzo stede ende wast is, ende hiis vriliken ghebraken macht tot sinen wille').

Pas in 1369 werd Johan van Culemborg door de bisschop van Munster met Werth beleend, onder het voorbehoud dat hij kon aantonen dat het broekland zijn rechtmatig bezit was, opdat het jarenlange geschil met de ingezetenen van het ambt Bocholt over het in 1311 uit de Mussumer Mark

Middeleeuws strijdtoneel, waarop onder meer een kruis- en handboog, een geweer en enkele kanonnen zijn afgebeeld (miniatur, derde kwart 15de eeuw).

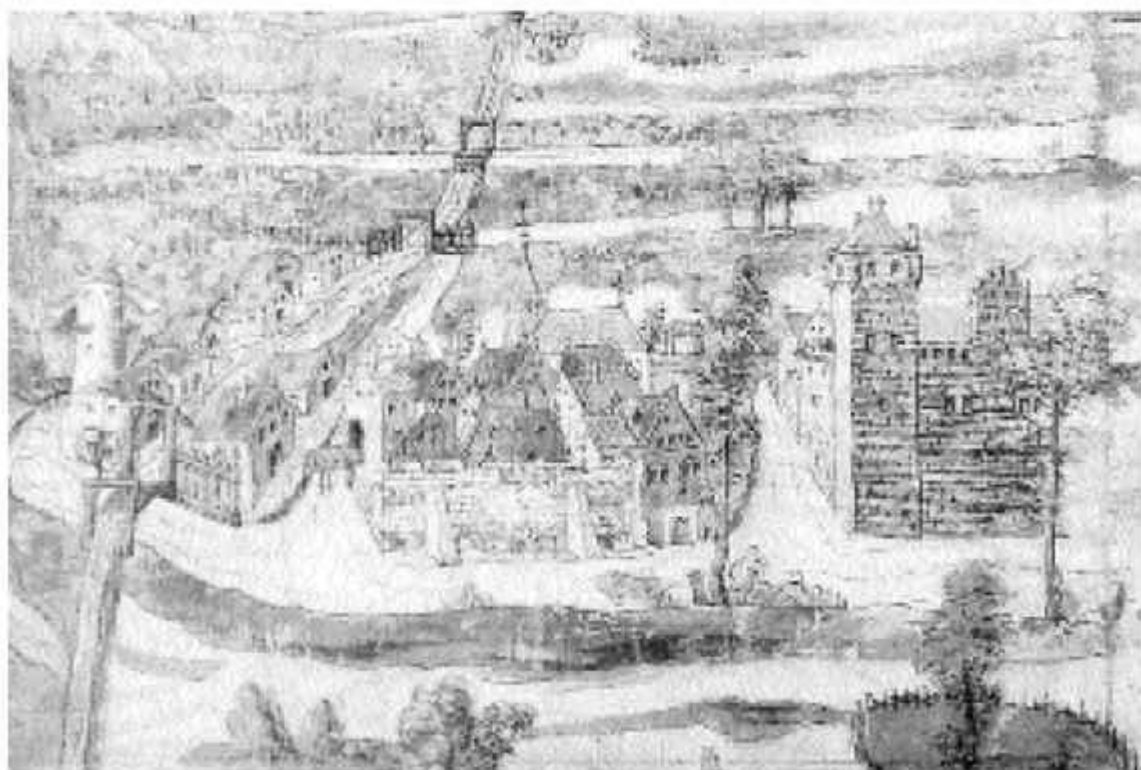
genomen stuk land bijgelegd zou worden. Deze onenigheden betroffen met name het opdrijven van vee en het steken van plaggen door de inwoners van Bocholt ten nadele van de inwoners van Werth.

Toen Johan II van Culemborg in 1377 ongetrouwd stierf, kwamen Werth en Wertherbruch aan zijn broer Gerard, die sedert 1371 gehuwd was met Bertha van Egmond, weduwe van Walraven van Brederode. Gerard werd in 1394 opgevolgd door zijn oudste zoon Hubert III, die de heerlijkheid Werth echter aan zijn jongere broer Johan afstond, toen deze in 1409 Barbara van Gemen huwde. Deze Johan III van Culemborg is de eigenlijke stichter van de Wertherlijn en had daar zijn woonplaats; hij noemde zich dan ook Heer van Werth.

Na zijn huwelijk zal Johan III het kasteel overeenkomstig zijn stand hebben uitgebouwd en tevens de stadsmuren en -poorten hebben vergroot; dit valt althans op te maken uit de rekeningen over de jaren 1410-1420, waarin sprake is van een vrij grote hoeveelheid stenen die naar Werth werden gebracht. Deze stenen waren naar alle waarschijnlijkheid bestemd als munitie in de vorm van stenen kogels. Daarvan werden er 470 gebruikt voor de 'eerste bussen' en 595 voor de vier kleine bussen in Werth. Met het woord bus of donderbus werden in de Middeleeuwen de - toentertijd nog zeer primitieve - kanonnen aangeduid.

Het nadeel van stenen kogels was dat zij tegen de stenen muren van vestingen dikwijls zonder veel uitwerking stuksloegen. Een belangrijke verbetering in dit opzicht vormden de gietijzeren kogels, die vanaf het midden van de 15de eeuw steeds meer in gebruik kwamen en door hun hardheid een aanmerkelijk grotere uitwerking hadden. Bij de opgravingen in november 1985 op het terrein van het voormalige kasteel Werth vond men o.a. verscheidene pijlpunten van kruisbogen, alsmede loden en stenen kogels van verschillende grootte. Enkele kogels hadden een doorsnee van maar liefst 30 cm.

De stad Werth met rechts het kasteel (waterkaart, einde 16de eeuw).

Hoe het kasteel Werth er in de tijd van Johan III heeft uitgezien, kan aan de hand van historische prenten, plattegronden en schriftelijke documenten enigszins worden gereconstrueerd. Blijkens de oudste afbeelding van het kasteel, zoals die voorkomt op een waterkaart uit het einde van de 16de eeuw, was de donjon op een van de hoeken gelegen. Bij de dakrand was deze toren voorzien van een uitkragend boogfries, waarboven tamelijk grote schietgaten of vensters waren aangebracht. Op de hoeken stonden erkerachtige uitsteeksels, die we vermoedelijk kunnen interpreteren als zogeheten 'pekneuzen' - van waaruit bij een belegering kokend water, ziedende pek en dergelijke naar beneden konden worden geworpen - of als spietorentjes.

Deze toren wordt als volgt omschreven: 'Der alte Thurm ist von guthe defension versehen mit einem sehr starken Gefangnis.... Es ist ein Gebäude nach der uhralten Gotischen Struktur mit schwere Thürme versehen, tragen nicht nur marques einer sonderbahren Antiquiteit, sondern vornehmlich einer uhralten Souverainen independenter Herrschaft'. Het kasteel had derhalve zo'n weerbaar uiterlijk dat men het met een 'Reichsburg' zou kunnen vergelijken.

Over de sterkte van de muren van de donjon wordt vermeld dat die op de bovenste verdieping nog meer dan 6 voet (1,90 meter) dik was. De dikte van de muren nam naar beneden per verdieping 0,40 meter toe, zodat beneden in de toren bij een hoogte van vier verdiepingen een muurdikte van maar liefst 3,50 meter werd bereikt. Onder in de donjon bevond zich de gevangenis of kerker. In deze toren was ook de kapel van het kasteel gesitueerd, welke in een oorkonde van 1336 vermeld wordt. Daarboven bevond zich de bovenste verdieping, waar 'upth overstenn Soder (zolder) de Wach gehalten' werd. Hier bevonden zich ook twee latrines, waarover wordt vermeld: 'Und dat de two hemelickenn Gemacker so se doch verschemelich dair stoend best upt grundt tho gemuert worden' (En dat de twee heime-lijke gemakken, omdat ze er zo vies uitzien, maar het best tot op de grond toe dichtgemetseld moeten worden).

Op grond van de bovengenoemde afbeelding uit de 16de eeuw kan tevens worden vastgesteld dat de donjon enigszins buiten de aansluitende weermuur uitstak. Op de latere plattegronden van 1740 en 1764 fungeert deze toren echter niet meer als hoektoren. In die tijd was de weermuur buitenwaarts verlegd ten einde op het binnenplein meer plaats te verkrijgen voor de woongebouwen. Op de afbeelding is boven de muur een vooruitstekende weergang of borstwering te onderscheiden, die naar alle waarschijnlijkheid vanuit de donjon te bereiken was. Links achter de donjon is tevens een tweetal topgevels zichtbaar, waarvan de achterste - gezien zijn ligging ten opzichte van de boogbrug - mogelijk al tot de voorburch gerekend kan worden; deze stenen brug verbond de voorburch met de stad. In

de zuidelijke weermuur van het kasteel - vanaf de donjon naar rechts gezien evenwijdig aan de IJssel - bevindt zich een tweetal tweelichtvensters. Aan de bovenzijde van deze muur ziet men schietgaten, waarachter vermoedelijk een overdekte omloop schuilgaat. Deze gang lag op dezelfde hoogte als de hierboven genoemde westelijke weergang.

Op de noordoostelijke hoek van de zoëven beschreven weermuur rijst nog een torenachtig gebouw op, dat met een gotische gevel bekroond wordt. Ook in dit gebouw is een tweetal tweelichtvensters te onderscheiden. Deze toren staat diagonaal tegenover de donjon, dus aan de kant die naar de voorburch is gekeerd. Vermoedelijk is op deze toren een rekening uit 1560-1562 van toepassing, waarin wordt vermeld dat de gevel van de zogeheten 'Culenborgse Kamer' tot op de kelder is afgebroken: 'Item so alz der gevel then Wert an der Culenburgschen Camer affgebrochen ist biss uff den Keller tho ...'

DE STADSPOORTEN

De stad Werth bestond uit twee delen, waarvan de 'binnenstad' door een muur was omgeven. Deze binnenstad werd omspoeld door een arm van de Oude IJssel en was van buitenaf bereikbaar via een brug en een poort. Het andere deel, dat werd aangeduid als 'den Dyck', lag voor de binnenstad; daar bevond zich ook de watermolen en tegenwoordig nog de windmolen. Dit stadsdeel was van buitenaf te bereiken via de Munster- of de Kleefse poort. De omheining werd hier waarschijnlijk gevormd door houten palissaden.

Bij een eventuele belegering moest een aanvaller maar liefst vijf poorten passeren om het bovenste kasteelplein te bereiken. Na de Kleefse- en Munsterpoort moest hij de 'Stadtsteinen Portte' (het tegenwoordige raadhuis) alsmede een ophaalbrug veroveren om in de binnenstad te komen. Voordat men de 'untere Platz' (de voorburch) kon innemen, moest men nog twee poorten passeren. De eerste lag in de binnenstad op het kerkplein, waarna men via een stenen brug bij de tweede poort, de 'Vogelsangschen Portte', kwam, welke op de voorburch was gelegen. Als laatste hindernis ten slotte moest men over een stenen brug door de bovenste poort om op het binnenplein van de hoofdburch te komen.

DE VERDEDIGERS EN HUN BEWAPENING

Blijkens een inventaris uit 1475 waren het kasteel en de stedelijke verdedigingswerken voorzien van een weerbare bezetting, die met een adequate bewapening was uitgerust. Boven op de donjon stond het volgende zware geschut: een grote 'slang' (d.i. een kanon van $4\frac{1}{2}$ voet lang) en een korte don-

Plattegrond van de stad Werth in de 18de eeuw.

derbus, twee kleine slangen en zes kleine donderbussen. Bovendien was er een 2 voet lange 'Vogler' (een kanon op wielen) beneden in de donjon. Op de 'Vogelsanck' bevond zich een Vogler van 2 voet lang en 4 vingers breed, en in het 'Tymmerhuss' stond een $2\frac{1}{2}$ voet lange Vogler. Op het kasteel en in de stad bevonden zich verder nog een $3\frac{1}{2}$ voet lange Vogler zonder onderstel en een 3 voet lange Vogler op twee wielen, vijf kleinere 'Vogelerze', vier haakbussen van 'den alden frenschen buschen, 6 mytalln und 6 ijsseren Knyppbuschen'. Aan munitie was onder meer aanwezig: anderhalve ton grof buskruit, een half vat 'Knippulver', een halve ton zwavel en salpeter, 300 pijlen en 11 vuurpijlen.

In een latere inventaris uit 1498 wordt vermeld dat op het kasteel in een klein kamertje op de zolderverdieping een haringvat vol buskruit, 4-5 pond salpeter en wat zwavel, 400 pijlen en een aantal kogels voor de haakbussen bewaard werden. Uit de inventarissen is overigens op te maken dat er,

behalve met vuurwapens zoals haakbussen en kanonnen, ook nog met voetbogen geschoten werd. Daarnaast was het slingeren en schieten van eenvoudige brandende pekkransen en brandpijlen nog in zwang, evenals het zwavelen om de ademhaling te bemoeilijken.

De bezoldiging van de kasteelbemanning is vastgelegd in een verantwoording van uitgaven over het jaar 1515. De Munster- en de Kleefse poort waren elk bezet met een poortwachter, die behalve kleding 3 Gulikse

De verdediging van
een ommuurde stad
(miniatur uit 1464)

gulden en een halve maat rogge kregen. Ook op de stadspoorten was een poortwachter, die 4 Hornsche gulden kreeg. De poorten van de hoofd- en de voorburcht (de Vogelsangschén Portte) hadden een bezetting van een wachter en een portier, die ieder 3 Hornsche gulden ontvingen (met uitzondering van de wachter van de poort naar de hoofdburcht; deze kreeg 6 Hornsche gulden, evenals de wachter op de donjon).

EEN ONDERAARDSE GANG?

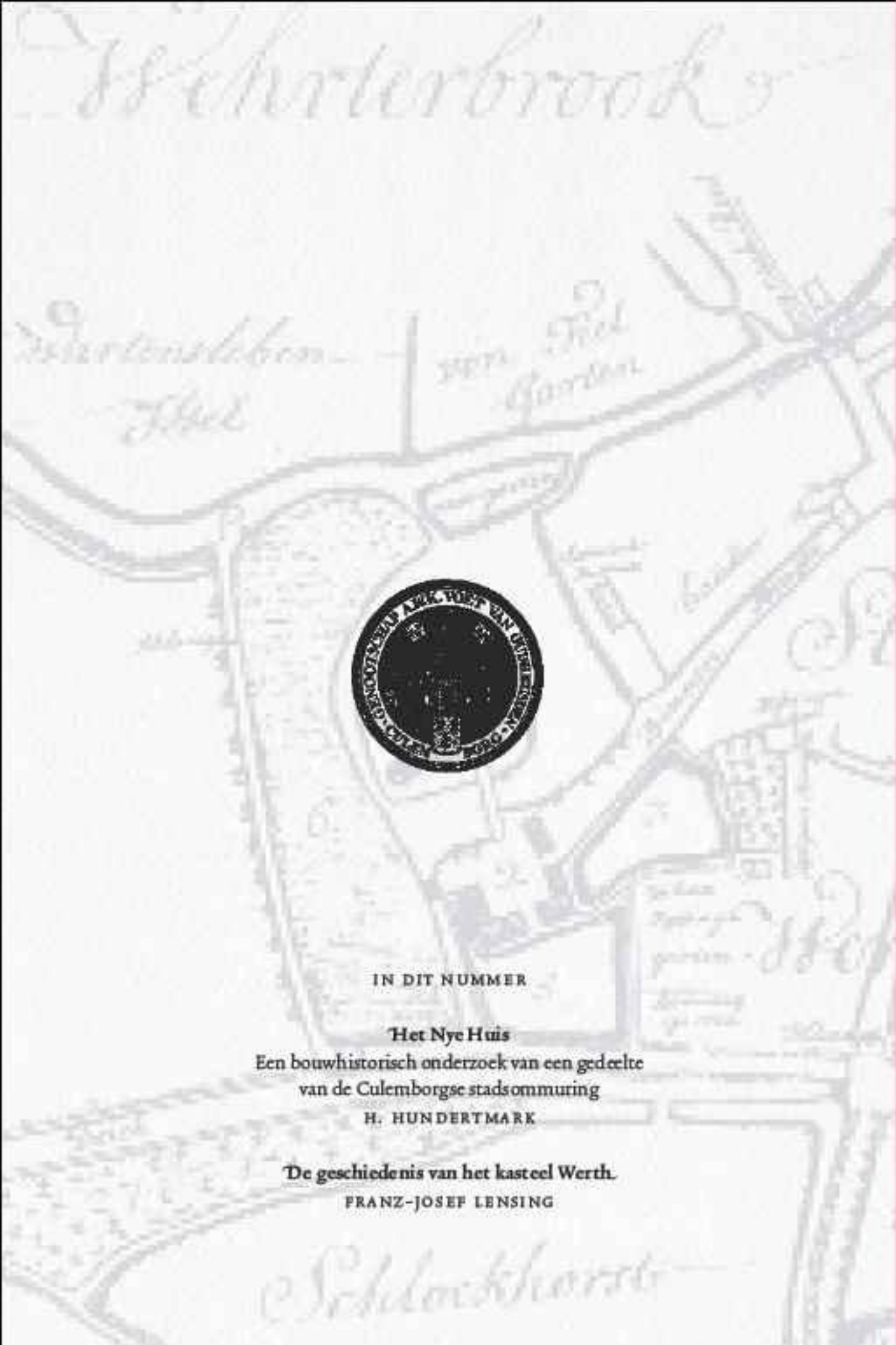
Volgens de mondelinge overlevering zou er in Werth een geheime onderaardse gang zijn geweest, die van het kasteel naar de molentoren liep. Getuigen uit die tijd beweren dat er tot na de Tweede Wereldoorlog nog een stuk van 2 à 3 meter lengte als gemetselde ruimte aanwezig moet zijn geweest. Verdere onderzoeken zijn echter zonder resultaat gebleven.

Het is merkwaardig dat men in de volksoverlevering bij vrijwel elk kasteel het bestaan van zo'n gang weet te verhalen. Meestal stond deze in verbinding met de kerk, het klooster, het raadhuis of met een naburig kasteel. De gang begon bijna altijd in de donjon. Toch zijn er maar weinig van dergelijke onderaardse gangen teruggevonden. In de lager gelegen streken was de bodem er trouwens ook niet geschikt voor. Het enige voorbeeld in Nederland is het vluchtgangenstelsel bij het kasteel Valkenburg (Zuid-Limburg), maar die was dan ook uitgehouwen in de mergel.

Ten slotte

De eerste vrouw van Johan van Culemborg, Barbara van Gemen, moet na een kort huwelijk van minder dan 6 jaar kinderloos zijn gestorven, want in 1415 trouwde Johan met Adelheid van Götterswick, de dochter van de graaf van Bentheim. Tot de dood van zijn oudere broer Hubert in 1422 heeft Johan op het huis Werth gewoond. In dat jaar erfde hij de heerschappij over Culemborg, waarna hij op het kasteel van Culemborg ging wonen. In Werth benoemde hij een drost als stadhouder en een rentmeester, die de inkomsten beheerde. Zo worden in 1452 en in 1453 Gerrit van Buren als drost en Bernd Schütte als rentmeester van Werth vermeld. Johan III van Culemborg overleed in 1452.

FRANZ-JOSEF LENSING

IN DIT NUMMER

Het Nye Huis

Een bouwhistorisch onderzoek van een gedeelte
van de Culemborgse stadsomming

H. HUNDERTMARK

De geschiedenis van het kasteel Werth.

FRANZ-JOSEF LENSING